

Ибрагимова Т.К.

**СҮЙЛӨМДҮН ФОРМАЛДЫК-СЕМАНТИКАЛЫК СТРУКТУРАЛАРЫ
ЖАНА АЛАРДЫН КАРЫМ-КАТЫШЫ**

Ибрагимова Т.К.

**ФОРМАЛЬНО- СЕМАНТИЧЕСКИЕ СТРУКТУРЫ ПРЕДЛОЖЕНИЙ
И ИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ**

T.K. Ibraimova

**THE FORMAL - SEMANTIC STRUCTURES OF SENTENCES
AND THEIR RELATIONSHIPS**

УДК: 811.161.1/36

Бул макалада сүйлөмдүн формалдык-семантикалык структуралары жана алардын карым-катышына көңүл бурулду, сүйлөмдүн маңызын чагылдыруучу, коммуникативдик маанисин аныктоочу, негизги белгиси катары предикативдүүлүк категориясы - бир эле мезгилде сүйлөмдүн абстракттуу структуралык схемасынын жалпы семантикасы да, конкреттүү сүйлөмдүн жеке семантикасы да боло ала тургандыгы каралды жана сүйлөмдүн структурасы менен семантикасынын ортосундагы карым-катыштын эки тиби аныкталды: биринчиден, сүйлөмдүн семантикасы толугу менен анын структурасы аркылуу аныкталат, экинчиден, сүйлөмдүн семантикасынын калыптанышына анын структурасы (предикативдик негизи) эле эмес, башка компоненттер да катышат. Сүйлөмдүн формалдык жана семантикалык структураларынын карым-катышы өтө татаал жана алар ар кыл жагдайлар аркылуу шартталат.

Негизги сөздөр: структуралык бирдик, коммуникативдик бирдик, виртуалдык жана актуалдык аспект, семантикалык структура, семантикалык аспект, денотат, лексикалык бирдик, кырдаал, окуя, сигнификативдик, предикативдик негиз, номинативдик.

В данной статье, прежде всего, рассматриваются вопросы взаимоотношенности и непосредственные взаимоотношения формальной (виртуальной) формы и семантической структуры простого предложения, как древнего архетипа синтаксической модели в тюркских языках вообще, в киргизском языке, в частности. Также, подвергаются анализу концептологические основы репрезентации предикативности во внутренней форме простого предложения киргизского языка и коммуникативная значимость простого предложения актуальной речи носителя. Следовательно, семантическая структура простого предложения в киргизском языке как общезыковая категория составляет семантического ядра простого предложения на данном языке и манифестируют диалектическую эволюцию грамматических и семантических планов простого предложения в агглютинативных языках в целом.

Ключевые слова: структурный элемент, коммуникативная единица, виртуальные и актуальные аспекты, семантическая структура, семантический план, денотат, лексическая единица, ситуация, явление, сигнификативный, предикативная основа, номинант.

This article shows formalism, semantic structures and their relations. This article also embraced the meaning of the sentence, communicative meaning, the main sign of predicative category and the same time determined two variants of relations between abstract structural scheme of sentence and the semantic of concrete sentences. In conclusion, it's difficult the relations of the formal and the semantic structures of sentence.

Key words: the structural unity, communicative unity, virtual and actual aspect, semantic, structure, semantic aspect, denotation, vocabulary unity.

Сүйлөм өзүнүн функционалдык табиятында тилдин негизги структуралык бирдиги катары коммуникативдүүлүккө ээ, ал эми коммуникативдүүлүк – анын жалпы белгиси катары пикирлешүүнү, өз ара карым-катышты ишке ашырат. Бирок ушул жалпы белги бир катар башка белгилер менен түздөн-түз карым-катышта болот да, сүйлөмдү ар кыл аспектиден талдоого, изилдеп-иликтөөгө мүмкүнчүлүк ачат. Сүйлөмгө карата мындайча ар түрдүү мамиле (подход) изилдөөчүнүн жеке позициясы, жеке түшүнүктүүмү, максаты аркылуу гана аныкталбастан, изилдеп-иликтөөнүн объектиси катары, сүйлөм категориясынын өзүнүн өтө көп кырдуулугу, купуялуулугу, татаалдыгы, көп аспектилүүлүгү менен да түздөн-түз байланышат.

Сүйлөм биздин түшүнүгүбүздө коммуникативдик бирдик катары бир эле мезгилде тилдин да, кептин да бирдиги болуп саналат. Буга байланыштуу сүйлөмдү изилдеп-иликтөөнүн көп аспектилеринин бири катары анын виртуалдык жана актуалдык аспекти си өзүнчө бөлүнүп каралып жүрөт. Маселен окумуштуу А.А.Уфимцева минтип айтат: «... язык существует в двух ипостасях: язык как система виртуальных знаков и моделей их сочетаемости и язык как актуальная речь, конкретная реализация этой системы»¹. Сүйлөмдүн тилге тиешелүүлүгү жөнүндө кеп кылганда анын виртуалдык жагы, ал эми кепке тиешелүүлүгү жөнүндө кеп кылганда

¹ Уфимцева А.А. Семантика слова: Аспекты семантических исследований. - М.1980. - С. 57.

актуалдык жагы эске алынат да, виртуалдык жагы грамматикалык структурасы, синтаксистик сруктурасы, структуралык схемасы, модели сыяктуу терминдин атоолор менен, ал эми актуалдык жагы булардын конкреттүү реализацияланышы, лексикалык толтурулушу (лексическое наполнение структурной схемы) катары каралат.

Бул багытта сүйлөмгө анализ кылуу советтик тили илиминде өткөн кылымдын 80- жылдарында гана колго алына баштады да, алгач В.А.Звегинцевдин, О.И.Москальскаянын эмгектеринде көтөрүлдү².

Сүйлөмдү тилдик бирдик жана кептик бирдик катары сыпаттоодо анын семантикалык аспектинин өзгөчө көңүл бурулат. Сүйлөмдүн грамматикалык структурасынын семантикасы дегенде, биз анын лексикалык толтуруу менен байланышсыз гана структуралык схемасынын, абстрактуу моделдин семантикасын түшүнүшүбүз зарыл. Анткени ал сүйлөмдүн коммуникативдик бирдиги катары анын составдык бөлүгүн түзгөнү менен, абстрактуу моделин көрсөткөнү менен, лексикалык толтуруусуз, лексикалык каражаттарысыз жана конкреттүү колдонулуу чөйрөсү, шарты, кырдаалсыз өзүнүн функциясын толук аткара албайт, «Глокая куздра штено будланула бокро, кудрячит бокронёк» деген өңдүү формалдык грамматикалык структурага, структуралык схемага ээ болгону менен, сүйлөмдүк семантикага ээ эмес.

Ушул өңүттөн караганда тилдин бирдик катары грамматикалык структуранын семантикасы менен кептик бирдик катары, конкреттүү сүйлөмдүн семантикасы (башкача айтканда, лексикалык толтурулган структура)- экөө эки башка аспектинин, эки башка деңгээлдин, бир эле көрүнүш, кубулушту, бир эле маанини чагылдыруунун, туюнтуунун эки башка деңгээлдеги абстракциясы. Ошондуктан сүйлөмдүн маңызын чагылдыруучу, коммуникативдик маанисин аныктоочу негизги белгиси катары предикативдүүлүк категориясы бир эле мезгилде сүйлөмдүн абстрактуу структуралык схемасынын жалпы семантикасы да, конкреттүү сүйлөмдүн жеке семантикасы да боло алат.

Жалпыга белгилүү, семантикадагы негизги түшүнүктөрдүн бири денотат. Бул түшүнүк адегенде лексикалык семантикалары жаралып, объективдүү дүйнөдөгү нерсе, түшүнүктү лексикалык бирдик аркылуу атоодогу дал келүүчүлүк, же жөнөкөйлөтө айтканда лексикалык бирдик, атаган нерсе, түшүнүк, кубулуш. Мында сөз менен ошол сөз атаган нерсе, түшүнүктүн бааланышы көрсөтүлөт, башкача айтканда, объективдүү дүйнөдөгү нерсе, зат, кубулуш, аны атаган сөздүн денотаты болот.

Лексикалык семантикада денотат эмне экендигине кыскача болсо да түшүнүк. Ал эми синтаксистик семантикада, б. а. сүйлөмдө денотаттын ролун эмне аткарат, эмнени сүйлөмдүн семантикасынын денотаты дейбиз?

² Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи. - М., 1976.; О.И. Москальская. Грамматика текста. - М., 1981.

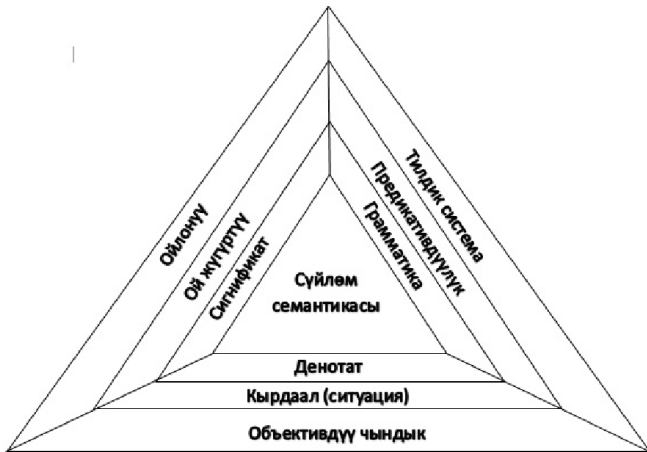
Сүйлөмдүн өзүнүн негизги мүнөзүн эске алуу менен, анын семантикалык денотаты катары кырдаалды (ситуация), окуяны (события) эсептешибиз керек³. Так ушул кырдаал, окуя сүйлөмдүн предикативдик маанисине дал келет. Кырдаал, окуя тилден сырткары объективдүү реалдуулук катары атоо, белгилөө предмети (белгиленүүчү) катары сөздүн элементтерин тандоону жана алардын ортосундагы карым-катышты тактоону аныктайт, башкача айтканда семантикалык жана формалдык элементтерди, алардын карым-катышын көрсөтөт. Демек, ситуация (кырдаал) – тилдик бирдиктер аркылуу белгиленүүчү (означаемое) катары өтө татаал көрүнүш жана ал конкреттүү номинативдик бирдиктер (означающие) аркылуу белгиленет. Коммуникативдик тилде аткаруу мүмкүнчүлүгүн аркалоо максаты алардын предикативдик карым-катышта болуусун шарттайт.

Ушул номинативдик ар бир бирдик реалдуу ситуацияга дал келген татаал семантикалык предикативдик бирдик түзүү функциясына ээ болот. Ошондуктан сүйлөмдүн семантикасы белгилүү бир компоненттерден - сөз элементтеринен, алардын өз ара белгилүү бир карым-катышынан, маанилик биримдиктен турган структура, түзүлүшү катары аныкталышы шарт.

Сүйлөм коммуникативдик семантикалык бирдик катары объективдүү реалдуулукка, ойлоону (мышление) категорияларына жана тилдик системага шайкеш, дал келиши керек. Объективдүү реалдуулукка, предметке дал келиши сүйлөмдү белгилүү бир ситуация менен байланыштырса, ойлоону менен шайкештиги аны ой жүгүртүү (суждение) менен байланыштырат. Ал эми тилдик системага шайкеш келиши предикативдүүлүк - анын спецификалык өзгөчөлөгү, негизги белгиси экендигин көрсөтөт. Демек, ушул үч аспект сүйлөм семантикасынын ар түрдүү өңүтүн аныктоого мүмкүнчүлүк берет да, сүйлөм денотативдик, сигнификативдик жана грамматикалык мааниге ээ экендигин көрсөтөт. Денотативдик маани - сүйлөмдү объективдүү реалдуулук, предмет менен, сигнификативдик маани-сүйлөмдү ойлоону категориялары менен, ал эми грамматикалык маани - сүйлөмдү тилдик система менен байланыштырат да, предикативдик бирдик катары предикативдик эмес бирдиктерге карама-каршы коёт. Ушул үч жагдайдан диалектилик биримдиги семантикалык структурасын түзөт. Муну төмөнкү графикалык схема аркылуу чагылдырса болот:

Сүйлөмдүн семантикасын же семантикалык структурасын аныктоонун, изилдеп иликтөөнүн өтө татаалдыгы, ага карата ар түрдүү мамиленин, ар кыл

³ Колшанский Г.В. Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте. - Принципы и методы семантических исследований, М.1976; Гак В.Г. Высказывание и ситуация. - Проблемы структурной лингвистики, М.,1973; А.А. Уфимцева. Семантический аспект языковых знаков. - Принципы и методы семантических исследований. - М.,1976. ж.б.

аныктоолорунун, ар түрдүү чечилиштердин жаралышын шарттады. Биздин түшүнүгүбүздө сүйлөмдүн семантикасы жөнүндөгү проблема анын коммуникативдик функциясы менен тыгыз карым-катышта жана андан бөлүнбөй гана аныкталышы мүмкүн, башка айтканда сүйлөмдүн грамматикалык структурасы аркылуу гана чечеленет. Бирок бир жагдайды эске ала кетүү зарыл. Сүйлөмдүн структурасы менен сүйлөмдүн составы деген түшүнүктөрдү кайра тааныш зарыл. Сүйлөм составы дегенде, биз сүйлөмдүн компоненттеринин толук тизмеси жөнүндөгү ойго келебиз. Маселен, сүйлөмдүн баш мүчөлөрү, айкындооч мүчөлөрү, үчүнчү даражадагы сүйлөм мүчөлөрү же грамматика-формалдык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган бирдиктер. Бирок булардын баардыгы тең эле сүйлөм структурасы үчүн релевантуу эмес, зарыл эмес, маанилүү эмес. Сүйлөм структурасы дегенде биз сүйлөм типтерин мүнөздөй турган компоненттерди, алардын тизмектешүүлөрүн гана түшүнүшүбүз керек, башкача айтканда, сүйлөмдүн структуралык схемасы, структуралык схема, сүйлөм типтери дегенди түшүнүшүбүз керек. Анткени, акыркы мезгилдерде синтаксис илиминин жетишкендиктеринин бири дал ушул сүйлөм составы, сүйлөм структурасы, сүйлөмдүн семантикалык структуралык схемасы, сүйлөмдүн тиби, структуралык модель, сүйлөмдүн предикативдик негизи деген сымал терминологиялык атоолорду бири-биринен жиктеп, ар биринин предметин аныктоо, чектөө жана ошого жараша мамиле кылуу менен түздөн-түз байланышта каралуу мүмкүнчүлүгү аркылуу шартталып жүрөт. Алсак, орус тил илиминин материалдарынын негизинде Н.Ю. Шведованын жетекчилиги менен жазылып, 1970-жылы жарыкка чыккан грамматикада биринчи жолу жөнөкөй сүйлөмдүн структуралык схемасынын толук тизмесин аныктоого аракеттер жасалып, анда структура деген түшүнүк сүйлөмдүн предикативдик негизи менен гана чектелген⁴.

Бирок, баса белгилөө зарыл, предикативдик негиз сүйлөмдүн минималдык составына шайкеш, дал келиши да мүмкүн, келбеши да мүмкүн. Эгерде

сүйлөмдүн баяндоочу көп валенттүү этиштерден болсо жана ал өзүнүн грамматикалык табиятына ылайык жайылтуучу мүчөнү талап кылса, предикативдик негиз сүйлөмдүн минималдык составына дал келбейт. Бул учурда сүйлөмдүн структурасы, структуралык схема же предикативдик негиз баш мүчөлөрдөн эле түзүлбөстөн, облигатордук жайылтуучу мүчөлөрдөн да катышып калат. Бул көбүнчө толуктооч болушу мүмкүн.

Ошентип, эгерде сүйлөмдүн структуралык схемасын формалдык жана мазмундук жактан толук коммуникативдүүлүк талабына ылайык түзө турган болсок, сүйлөмдүн структуралык схемасы структура-семантикалык минимумда түзүлүшү керек, б.а. грамматикалык жактан да, информативдик жактан да жеткиликтүү болушу зарыл. Мында бир жагдай эске алынышы талап кылынат, башкача айтканда, сүйлөм семантикасы ар дайым структура (предикативдик негиз) менен байланышта болот, бирок такай эле ал аркылуу аныктала бербейт. Ошондуктан ушул жагдайга ылайык сүйлөмдүн структурасы менен семантикасынын ортосундагы карым-катыштын эки тибин аныктоого болот: биринчиден, сүйлөмдүн семантикасы толугу менен анын структурасы аркылуу аныкталат, экинчиден, сүйлөмдүн семантикасынын калыптанышына анын структурасы (предикативдик негизи) эле эмес, башка компоненттер да катышат.

А. Сүйлөмдүн семантикасы толугу менен структура (предикативдик негиз) аркылуу аныкталат. Маселен:

1. *Асан китеп окуду, Инженер компьютер оңдоду, Студенттер бак тигишти, Илим экономиканы аныктайт* ж.б.у.с. Бул сүйлөмдөрдүн структуралык схемасын төмөнкүдөй символдор аркылуу жазсак, алардын бирдей эле схемада экендиги ачык көрүнөт: $3_1+34+\Theta$, башкача айтканда, ушул төрт сүйлөм бир гана структуралык схема аркылуу туюнтулат да, белгилүү бир семантикага ээ, тактап айтканда субъект объектиге өтө турган кыймыл-аракетти жасады.

Мында 3- зат атооч, Θ - этиш, 31- Зат атооч Атооч жөндөмө формасында, 34-Зат атооч табыш жөндөмө формасында. Мындай структуралык схема аркылуу жогоруда берилген эле төрт сүйлөм жасалбайт, бул структуралык схема аркылуу миңдеген, жүз миңдеген, миллиондогон сүйлөмдөр кеп агымында жасала берет... Алардын баарынын семантикасы толугу менен анын структурасы аркылуу аныкталат.

2. Кийинки жөнөкөй сүйлөмдөрдө да алардын семантикасы менен структурасы шайкеш келет, б.а. семантикасы толугу менен структура аркылуу аныкталат. Маселен, *Чүй Таластан кенен, Карышкыр иттен чоң, Студент окуучудан билимдүү, Талас Чүйдөн кичине, Агасы унисинен жакшы*. Бул сүйлөмдөрдүн структуралык схемасын төмөнкүдөй символдор менен жазсак, алардын бирдей схемада экендиги ачык көрүнөт: $31 + 36 + C$, б.а. ушул сүйлөмдөр да бир эле структуралык схема аркылуу туюнтулат да, белгилүү бир семантикага ээ, тактап айтканда субъект объектиге караганда ошол белгинин көбүнө

⁴ Грамматика современного русского литературного языка. - М., 1970; Н.Ю. Шведова. О соотношении грамматической и семантической структуры предложения. - Славянское языкознание. - М., 1973.

же азына ээ. Мында 36 - зат атооч чыгыш жөндөмүндө, С- сын атооч.

3. Кийинки сүйлөмдөрдө да семантика менен структура бири-бирине шайкеш келет. Маселен, *Теректер шуулдашат, балдар ойноп жүрүшөт, карыялар сүйлөшүп отурушат, күн көтөрүлдү*. Бул сүйлөмдөрдүн структуралык схемасын символдор аркылуу жазсак, алардын бирдей схемада экендигин көрөбүз: 31+(2)+Э. Бул сүйлөмдөр да бир гана структуралык схема аркылуу туюнтулат да, субъектинин кыймыл аракетин көрсөтөт. Мында 2-чакчыл этиш.

4. Кийинки сүйлөмдөрдө да семантика менен структура бири-бирине шайкеш келет. Маселен, Асан - инженер, Акмат - окутуучу, Бишкек - борбор, Милдетим - окуу. Бул сүйлөмдөр төмөнкүдөй схемада турат: 31+31(Ка). Мында Ка - кыймыл атооч.

5. Төмөнкү сүйлөмдөрдө да семантика менен структура бири-бирине шайкеш келет да, семантика структура аркылуу гана аныкталат. Маселен, бала акылдуу, жаштар билимдүү, жол кенен. Бул сүйлөмдөр төмөнкүдөй символдор аркылуу жазылат: 31+С.

Б. Сүйлөмдүн семантикасы структура (предикативдик негиз) аркылуу гана эмес, башка компоненттердин катышуусу аркылуу аныкталат, б.а. сүйлөм семантикасынын калыптанышына сүйлөм структурасы (предикативдик негиз) гана таасир этпестен, башка жагдайлар да таасир этет.

а) сүйлөм составынын компоненттеринин таасири

Жалпыга белгилүү предикативдик негиздин факультативдик жайылтуучулары (распространители) сүйлөм структурасынын табиятын аныктай албайт, анткени алар сүйлөмдүн сапаттык статусу, предикативдик негизин аныктай алышпайт. Бирок, белгилей кетишибиз зарыл, семантикалык структура үчүн сүйлөмдүн грамматикалык структурасын аныктай албаган компоненттер да маанилүү болот. Алсак, сүйлөмдүн предикативдик негизи үчүн айкындооч сөздүн зарылчылыгы анча деле чоң эмес, бирок сүйлөм семантикасы үчүн алардын катышып турушу маанилүү экендигинде шек жок.

Мисалы: Ааламдагы караңгылыкты тептегерек тартып, кызарып толгон, алтын табактай нурлуу ай жарып чыкты. Ал алдында чөк түшүп турган адамды бир чети жини келип, бир чети бору ооруп аяп, бирок өтө жек көрүү, кыжырлануу сезими менен карап турду.

Айкындоочтук позицияда турган компоненттердин ролу, мааниси берилген сүйлөмдөрдүн семантикасы үчүн маалыматтык мааниге ээ. Ушул маалыматтык маанилүүлүк сүйлөмдүн семантикалык структурасын аныктайт: 1. Караңгылыкты ай жарып чыкты; 2. Ай тептегерек тартып, кызарып толгон, алтын табактай нурлуу эле.

1. Ал адамды карап турду; 2. Ага бир чети жини келип, бир чети боору ооруп аяп, бирок өтө жек көрүү, кыжырлануу сезимине ээ эле...

Ушул эле маалыматтык маанилүүлүк айкындоочтук позицияда турган компоненттердин да, предикативдик касиетке ээ болушуна мүмкүнчүлүк түзүү менен (2-пункттагы сүйлөмдөр) формалдык өзгөргөн конструкциялардын жаралышын, анын алгачкы конструкцияга карата синонимдештигин жана контаминация процессин көрсөтөт.

б) актуалдуу жиктөөнүн таасири

Жалпыга белгилүү, ситуацияга, айтылуучу ойдун мазмунуна, эмнеге өзгөчө басым жасалаарына жараша сүйлөмдүн структуралык компоненттеринин мазмуну бир аз өзгөртүлүп айтылат. Маселен:

1. Алыска чабылган атар | марага жай келишти.
2. Карага | алыска чабылган, марага жай келишти.
3. Аттар | алыска чабылган, марага жай келишти.
4. Жай келишти марага | алыска чабылган аттар.
5. Жай келишти алыска чабылган аттар | марага.

Берилген беш сүйлөмдө беш түрдүү интонация жана ага жараша семантикалык мазмун берилген.

Демек, сүйлөмдүн формалдык жана семантикалык структураларынын карым-катышы өтө татаал жана ала ар кыл жагдайлар аркылуу шартталган.

Адабияттар:

1. Адмони В.Г. Аспекты предложения и система типов предложения.- Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. - Л., 1971.
2. Адмони В.Г. Типология предложения. - Исследования по общей теории грамматики. - М., 1968.
3. Арутюнова Н.Д. О взаимодействии номинативного и коммуникативного аспектов предложения. - Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. - Л., 1971.
4. Арутюнова Н.Д. О номинативном аспекте предложения. - Вопросы языковедения. - М., 1971. - №6.
5. Арутюнова Н.Д. О номинативной и коммуникативной моделях предложения. - Известия АН СССР, Серия: Литература и языка. - М., 1972, вып 1. Том XXXI.
6. Алисова Т.Б. Структура простого предложения в современном итальянском языке. - М., 1971.
7. Гак В.Г. Проблема лексико-грамматической организации предложения. - М., 1967.
8. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса современного русского языка. - М., 1971.
9. Мельничук А.С. Аспекты общей теории предложения как единицы речи- Проблемы языкознания. - М., 1967.
10. Москальская О.И. Грамматика текста. - М., 1981.
11. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. - М., 2006.
12. Шведова Н.Ю. О синтаксических потенциях формы слова. - Вопросы языкознания, 1971. - №4.
13. Русская грамматика. - М., 1980.
14. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. - М., 1962.
15. Золотова Г.А. О синтаксических формах слов. Мысли о современном русском языке. - М., 1969.

Рецензент: д.филол.н., профессор Мусаев С.